

УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА У ТВОРЧОСТІ ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано українознавчі матеріали та джерела, які належали до поля зацікавлень Ю. І. Крашевського, а також авторські принципи їх відбору, інтерпретації та обробки.

Ключові слова: джерела, історіографія, польське українознавство, історичний роман.

W artykule przeanalizowane zostały ukraiноznawcze materiały i źródła, należące do pola zainteresowań Józefa Ignacego Kraszewskiego oraz autorskie zasady ich selekcji, interpretacji i obrabiania.

Słowa kluczowe: źródła, historiografia, ukraiноznawstwo polskie, powieść historyczna.

The article analyzes the Ukrainian materials belonging to the Józef Ignacy Kraszewski's field of interests and his principles of selection, interpretation and transformation sources.

Keywords: sources, historiography, Polish Ukrainian studies, historical novel.

У 1838 році в першій об'ємній статті-рецензії на творчість 26-річного тоді Юзефа Ігнація Крашевського Міхал Грабовський похвально відгукнувся про його ранні роботи і водночас висловив низку влучних міркувань, фактично передбачивши на багато років наперед особливості літературного стилю молодого автора. На думку головного творчого працівника «Петербурзького тижневика»: «Учені, історичні, інтелектуальні речі він почав освоювати, як такі, про котрі інформація повинна доходити до всього суспільства, бо вони мають бути змістом справжньої національної літератури» [7]. І далі: «Його внесок має подвійне значення, що ми хотіли підкреслити: відвести нас від неофранцузчини, а заохотити до створення письменства з вітчизняних матеріалів, яких, на щастя, прекрасних багато, їх достатньо, щоб ми пізнавали, зайнялися ними, переконалися, що у сфері наших власних речей є так багато стихій наукового й інтелектуального життя, що не потрібно було б ставати беззмістовним відгомном чужого — ця праця стала предметом літературної діяльності Пана Крашевського» [7]. Отже, вже перший поціновувач Крашевського підкреслив прикметну рису його творчості: таке використання у художньому тексті наукових, історичних джерельних матеріалів, котре сприяло зростанню національної свідомості співвітчизників, ставало основою створення не тільки тогочасного польського відповідника літературним іноземним зразкам, а й по-суті «справжньої національної літератури».

Ми б хотіли зосередитися саме на цьому аспекті творчості Крашевського, обмеживши весь

його широкий інтелектуальний простір тими історіографічними та джерельними матеріалами, які слугували матеріалом для зображення українських земель, подій української історії та персонажів, що дозволить точніше окреслити місце українського питання в авторському світогляді. Також розглянемо методи обробки і трансформації джерельного матеріалу. Адже польський письменник вибірково і критично підходив до нього та своєрідно переосмислював при написанні власних художніх (фабулярних та не фабулярних) творів. Тим більше, що серед широкої джерельної бази його творів є чимало ключових позицій для української літератури, фольклору й історіографії, хоча є й такі, котрі абсолютно не вписувалися до польського історичного дискурсу XIX ст. Використання Крашевським при описі сторінок української історії матеріалів як українського, так і польського та іноземного походження, безперечно, збагачувало значеннєве поле польської україніани і забезпечувало всебічність підходу, неупередженість у висвітленні міжнаціональних питань. З іншого боку, автор «Спогадів з Волині, Полісся та Литви» сформував власний комплекс уявлень та концепцію історичного розвитку не тільки Речі Посполитої, а й українських земель, який вирізнявся на тлі тогочасної польської історіографії та історичної романістики.

Передусім варто торкнутися ідеологічного підґрунтя українських зацікавлень Крашевського. Поза очевидним біографічним аспектом однією з основних спонук звернення до української тематики було романтичне за своїм походженням прагнення до автентичності у вигляді

регіоналізму, етнографізму. Адже у першій третині XIX ст. з'являлися численні етнографічні, фольклористичні, історичні наукові дослідження окремих регіонів колишньої Речі Посполитої, як суто наукові, так і по-аматорськи «старожитницькі». А нагромаджений таким чином матеріал ставав, у свою чергу, підґрунтям для власне поетичної та прозової творчості письменників-романтиків. Звідси походить коріння романтичного образу історії України у творах репрезентантів «української школи» в польській літературі — Юліуша Словацького, Богдана Залеського, Северина Гоцинського, а також Тимка Падури, Міхала Чайковського та інших.

Значна група робіт цього масиву польської *романтичної історіографії* була використана й Крашевським у літературних подорожах — «Спогади з Волині, Полісся та Литви», «Спогади Одеси, Єдисану і Буджаку», адже стосовно кожної з відвіданих місцевостей автор намагався дати не тільки опис її сучасного стану, а й зазирнути вглиб віків, традиційно без героїзації чи ідеалізації. У цей час вченими-краєзнавцями було видано низку важливих досліджень, у яких поруч із загальнопольськими проблемами історичного минулого, віддзеркалені й сторінки історії Волині, Поділля, Полісся, Галичини та інших регіонів. Серед робіт з історії конкретних населених пунктів давньої Речі Посполитої почесне місце займає двохтомна праця Т. Свенцького «Opis starożytnej Polski» [24]. Матеріали, опубліковані на її сторінках, охоплюють усі історичні регіони польської держави. Монографія відображає стан вивчення минулого цих населених пунктів на початку XIX ст. Вона, ймовірно, послугувала імпульсом для Крашевського у написанні відповідних історичних екскурсів щодо окремих місцевостей Волині, Полісся і Литви.

Безперечно, важливу роль зіграла також інша праця — Міхала Балінського й Тимотеуша Ліпінського «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana» [4], окремі томи якої виходили друком у 40-х роках XIX ст. і становили важливий внесок у вивчення минулого українських земель. Історично-статистичні описи українських земель (Київського, Волинського, Подільського, Руського воєводства) містяться у другому томі. Матеріали про населені пункти тут не є завершеними нарисами про їхнє минуле. Це радше фрагменти із джерел, які відображають певні моменти історії, тому вони й стали прекрасним вихідним матеріалом для розбудови на цьому підґрунті нарисів у жанрі подорожі.

Конкретний життєвий чи джерельний матеріал пропускався письменником крізь власну аксіологічну призму. І тут Крашевський незмінно керувався засадою *любові до ближнього* як основою стосунків між людьми, із якої походить потреба взаємної доброзичливості, толерантності до чужих поглядів, імператив допомоги у складних життєвих ситуаціях. Саме цей принцип змушував його оцінювати стосунки між людьми виключно в моральних категоріях, вбачати причини всіх кривд та зловживань у взаєминах між соціальними класами чи народами у нехтуванні цією основною нормою співжиття. У цьому для автора «Історії Савки» та «Уляни» полягають основи симпатії до скривдженого й експлуатованого волинського селянина та недовіри до світу можновладців чи інших привілейованих осіб. Та ж сама доктрина ніколи не дозволяла йому сприймати революцію як шлях суспільного прогресу через застосування насильства і свавілля — звідси і повсякчасний осуд кривавих козацьких повстань, навіть якщо вони відбувалися у відповідь на гостру несправедливість. Адже покращення стосунків між класами чи народами, на думку письменника, можливе тільки за умови перемоги засади любові до ближнього, підвищення морального рівня кожного. Це один із важливих ключів до сприйняття української історії Крашевським.

Щоразу у негативному дусі письменник відзначив численні сліди повстання Богдана Хмельницького у своїх «Спогадах з Волині, Полісся і Литви» (1840). Козацькі війни були драмою, яка зашкодила майбутньому цих земель. Тож письменник писав про «козацьке збіговисько, яке плюндрувало ці краї» [18, с. 49], зокрема, згадуючи про трагедію, яка розігралася в Острозі «під час козацьких нападів», коли «козацькі бунтівники (...) беззахисних мешканців шість тисяч вирізали» [18, с. 284].

Негативно оцінюючи «бунт» Хмельницького, Крашевський однак достовірно відтворює причини заворушень: «Нечуваним був утиск на Русі від панів, який частково призвів чи щонайменше сприяв Хмельницькому у цьому страшному бунті, який стільки крові коштував» [18, с. 141]. Підставою так твердити були відповідні аргументи тих самих польських мемуаристів XVII ст., які зневажливо відгукувалися про військо Хмельницького, зокрема: «Історія польсько-козацької війни» Самійла Грондського [8], «Війна домова...» Самійла Твардовського [26], «Реформація польських звичаїв» Шимона Ста-

ровольського [22]. Письменник не тільки зазначав соціальні причини козацьких виступів, він також доводив, що вони залишаються актуальними й досі. «Стан селян, про який Твардовський згадує як про одну з причин бунту у «Війні домовій», залишається тут ще майже таким, як був» [18, с. 85]. І в іншому місці з цитуванням: «Промовисте змалювання давнього стану селян у русько-литовських провінціях, якщо мова про українські бунти, є у Грондського, в Твардовського у «Війні домовій» і навіть у Боплана. Автор «Про реформацію польських звичаїв» та «Про великий утиск селян на Русі» пише: «Предками нашими було прийнято на сеймах статuti, щоб піддани як духовних, так і світських панів працювали не більше одного дня на тиждень. А якщо якийсь пан вчинить гвалт підданому чи всіх підданих своїм учинком розгніває, тоді від цього пана все село могло піти й до іншого пана переїхати. Тобто від Речі Посполитої залежить те, щоб ми наказували своїм підданим не як рабам, а як поміщикам у нашій роботі; тому дуже потрібно, щоб Річ Посполита до цього поставилася за прикладом інших народів, щоб пани своїх підданих, як їм подобається, не вбивали, не грабували їхнього майна, не відбирали оброблених ними земель, не обтяжували їх несподіваними роботами, як німу худобу, а обходилися з ними, як з людьми, по-людськи» [18, с. 63]. Згадується також єврейський історик, свідок повстання Хмельницького, можливо, йдеться про Натана Ганновера [9], який занотував велику кількість загиблих співвітчизників. Але Крашевський намагається з'ясувати причини і цієї жорстокості, спираючись на твердження Старовольського [22] про здирицтво єврейських орендарів.

Видані у Вільні в 1845–1846 рр. «Спогади про Одесу, Єдисан і Буджак» також містять фрагменти, присвячені кривавій історії України. Перебіг Коліївщини письменник-мандрівник намагався пояснити у першому томі, користуючись документами, до яких отримав доступ в архіві Аполлона Скальковського (1808–1898). Крашевський розглядає свідчення представника старшини Семена Галицького, який виконував роль посланця Січі й встановив непричетність запорожців до повстань, попри те, що самі «гайдамаки почали себе називати військом запорозьким» [17, с. 75]. Також польський письменник познайомився зі спогадами Микити Леонтійовича Коржа (1731–1835) [1], винісши із них уявлення про звичаї січового ладу, який ґрунтувався на засадах первісної слов'янської

єдності. Крашевський підкреслює, що грабіжники й убивці суворо каралися, відповідно до козацького права, а відтак і самі гайдамацькі повстання суперечили духові козацької республіки. Отже, Крашевський намагається дійти до правди на основі документів та першоджерел, нехтуючи, а іноді й прямо спростовуючи стереотипні уявлення популярної польської історіографії.

Засада об'єктивності, неупередженості у висвітленні історії та аналізі джерел незмінно притаманна письменству Ю. І. Крашевського, хоча досягти її було зовсім не просто на тлі непримиренності протилежних позицій різних історичних шкіл. Адже ще на початку XIX ст. навколо української історії розгорілося ідеологічне протистояння між польськими та російськими істориками, зокрема, у працях таких російських авторів, як Карамзін і Руссов, землі Правобережної України розглядалися як «исконно русские», які після тривалого часу повертаються до Росії: сутність української історії представлялася як одвічне прагнення до воз'єднання. Польські ж дослідники наголошували на їхньому нерозривному зв'язку із Річчю Посполитою, що мало визначальний вплив на їхній розвиток. А перебільшене акцентування його значення знайшло вираження в негативній тенденції, яка виникла в польській історіографії у першій половині XIX ст. та частково тривала й у другій половині, — ідеї польського месіанства, чи навіть «культуртрегерства» на схід. Такі позиції добре помітні у роботах пізніших польських дослідників історії України (Маріана Дубецького, Францішка Равіти-Гавронського та ін.).

Пошук історичної правди неупередженим дослідником у морі полярних тверджень не тільки дослідників, а й свідків і учасників подій, на думку Крашевського, можливий тільки за врахування протилежних поглядів та критичної оцінки джерельних матеріалів. Зокрема, справжню історію запорізького козацтва можна вивчати не тільки за працями іноземних авторів Боплана, Шевальє, Мюллера, як пропонував А. Скальковський [11, с. 45] у своїй праці, а й польських: «Кожен предмет виграє від того, що на нього дивляться із різних боків. Чим більше відрізняються між собою історії, тим чіткіше із їхнього порівняння можна вичитати правду» [11, с. 46]. Саме такий підхід демонструє він сам, залучаючи до вивчення історії козацтва не тільки оповіді Коржа, «Літопис Самовидця», роботи Дмитра Бантиш-Каменського, козацькі

думи, у тому числі опубліковані на сторінках «Athenaeum», народні пісні, видані Михайлом Максимовичем, а й праці Міхала Грабовського, Шимона Старовольського [22; 23], хоча водночас критикує надмірну довіру, наприклад, до творів Кітовича [10] і «Мемуарів старого литовського шляхтича» [21] як недостатньо автентичних. Неупереджений підхід у нарисі-рецензії «Запоріжжя» показав Крашевського як дослідника, котрий творить на межі двох культур, історій, чітко усвідомлюючи як їхні спільні пункти, так і моменти непримиренного антагонізму. Водночас Крашевський як польський інтерпретатор «Історії Нової Січі...» сприяв зближенню таких різних історіографій, популяризації виваженого погляду на спільні сторінки історії. Крашевський намагається уникнути похопних висновків, сенсаційні чи контроверсійні «відкриття» розглядає крізь призму здорового глузду, спираючись на принципи реалізму.

Автор «Спогадів про Одесу, Єдисан та Буджак» послідовно відданий *засадам реалізму*: шукає раціональне пояснення процесів і явищ, цікавиться долею цілих суспільних організмів — народів чи соціальних груп, ставлячи їм залежними переважно від впливу зовнішніх обставин. Відтак він високо цінує статистичну інформативність та документальну достовірність праці Скальковського, доводить співвітчизникам, що наведені тут факти заперечують часто експлуатований у польській літературі міф про козацтво як напівдикі збіговисько: «На загальне переконання, запорожці не надто дбали про збереження письмових пам'яток свого існування, чарівно відображеного в їхніх піснях та переказах» [11, с. 22]. «Історія останнього Коша запорозького — це не історія з переказів і цитат, вона зачерпнута автором із найцікавіших фрагментів із власного запорозького Архіву, про існування якого ніхто раніше навіть не здогадувався» [17, с. 292]. Крашевський наводить деякі документи з архіву Скальковського, які свідчать про самостійну зовнішню політику козацтва: із Туреччиною (Трактат від 1649 року про вільне пересування і торгівлю на Чорному морі), Росією (царський привілей про Самару (1688), Грамота Патріарха Йоахіма (1688)), Універсал Хмельницького (1655), документи про зв'язки Запоріжжя із кримськими ханами. Мабуть, ще тоді було закладено основи образу Хмельницького, який постане у написаному через багато років по тому романі «Божий гнів» (1886) — відмінний від традиційних постатей польської історичної романістики: хитрий дипломат, ко-

трий мав цілу розвідувальну мережу по всій Європі. За сюжетом, після розгрому козаків під Берестечком знайдено таємну канцелярію гетьмана, а в ній — донесення і рапорти з Варшави, Рима та Відня. Це й давало Хмельницькому, за Крашевським, глибоке зрозуміння противника, а у поєднанні з хитрістю, підступністю та віроломством тривалий час забезпечувало військові та політичні успіхи [12, с. 370].

Описуючи у другому томі «Спогадів Одеси, Єдисану і Буджаку» історію татарського народу, він користувався не тільки працями Скальковського [2; 3], а й мемуаристикою іноземних мандрівників (Боплана, барона де Тотта [25], Палласа [20]) та польськими історичними дослідженнями Чацького [6], Ваповського [27]. Повчальний висновок робить Крашевський щодо долі кочівників, які втратили свої землі у результаті російсько-турецьких війн: «...довго вони були страшними для Польщі, а перемогли самі себе, розбиті, ослаблені, покинули край, який займали так довго, так, що жодна душа в ньому не залишилася із давніх мешканців». Схожий висновок Крашевський робить і щодо історичної долі українського козацтва, у контексті знищення Запорізької Січі у 1775 р.: «Колись лицарська спільнота занепадала, за загальним законом. Щоденний мир від татарів і турків було забезпечено російськими завоюваннями, простір довкола розширювався, ця міліція ставала майже непотрібною, кордони відсувалися і втікали від неї; тож довелося козакам знайти нові заняття, переродитися, змінитися, занепасти духом. Постійна боротьба, така, як раніше, не підживлювала їхньої мужності, не розвивала діяльності. Із решток архівів ми чітко бачимо, як далеко відійшли запорожці XVIII ст. від своїх предків XVI ст.» [11, с. 45]. У романі «На королівському дворі. Часи Владислава IV» (1885) натрапляємо на опис Києва середини XVII ст.: руїни, пустка, могили, де люди не здатні повернути собі колишньої величі й сили — «осиротілі рештки розігнаного народу» [14, с. 417]. Втрата своїх позицій Києвом в обіймах Речі Посполитої та незavidна доля руського народу, позбавленого державності, що здебільшого не акцентували польські письменники, показані Крашевським без прикрас. З усіх цих промовистих прикладів, знайдених Крашевським в Україні, вимальовується невблаганна закономірність — без міцного духовного стрижня, спільноти і навіть цілі народи занепадають чи й повністю зникають.

Принципи любові до ближнього та реалізму лягли в основу *демократизму* письменника,

його поваги до народів, які входили до складу колишньої польської держави, визнання їхньої національної і релігійної самобутності. Це доводять, зокрема, рядки зі вступних розділів повісті «Остання із князів Слуцьких» (1841), де Крашевський робить історичний екскурс щодо церковної унії та східних теренах Речі Посполитої та щодо ролі єзуїтів у часи Зигмунта III: «...вони (єзуїти. — Т. Ч.) обернулися проти віросповідання східної церкви! Кілька разів унії закінчувалися безрезультатно, що навело на думку про нову, більш дієву. До Риму було вислано єпископів із підписами, які в Бресті під примусом були отримані. Відомо, як очільники цього віросповідання сильно противилися унії, яке загальне невдоволення викликав утиск, спричинений єзуїтами. Почалося сильне переслідування вірних східного обряду, їх почали кривдити, на парафії садити уніатів, зі зброєю в руках нападати на монастирі, перехоплювати кошти й утискати, аби примусити перейти в унію. Однак результат цього був нікчемним: переслідування розпалює ненависть, а не наvertsає, не долає її» [16, с. 15–16].

Ідеї слов'янофільства також штовхали до заглиблення у з'ясування сутності слов'янської мовної, культурної, етнографічної, історичної спільності, а на практичному рівні могли дати певне обґрунтування, з одного боку, для співжиття поляків із росіянами в рамках одного державного організму, а з іншого — для господарчого симбіозу польського двору та українського селянина, оскільки на той час не існувало жодних перспектив подолання цих міжетнічних суперечок. Хоча проголошення ідей слов'янофільства патріотичним середовищем могло бути прирівняне до зради національних інтересів. Замолоду Крашевський шукав компромісу на шляху легальної діяльності у рамках можливостей, які надавала Російська імперія, а це дійсно був досить слизький шлях, адже він легко міг закінчитися переходом на угодовські позиції. Свідченням ідейного руху в цьому напрямку Крашевського були висновки конкурсної мовознавчої праці «*Sed quid tentare posebit*» на посаду лектора польської мови в Університеті святого Володимира у Києві. Робота здобула найвищу оцінку конкурсної комісії, хоча автор так і не отримав бажаної посади через участь у листопадовому повстанні. Однак згодом вона була опублікована у «Петербурзькому тижневику», ідеологічній лінії якого цілком відповідали проголошені тези. Справа в тому, що із суто мовознавчого порівняння слов'янських

мов автор зробив висновки чіткого політичного характеру: «А хто ж знає, чи не було б таке зближення, поєднання, зрівняння першим кроком до об'єднання, котре неминуче настане з часом. (...) чому ж братні колись мови не могла б тісніше пов'язати спільність їхнього формування і долі, так, як розділили їх різні випадки і відмінність шляхів?» [13].

Саме ці рядки дали підстави дослідникам говорити про слов'янофільські впливи на Крашевського. Здається, це дійсно ще одне джерело інтересу Крашевського до українського фольклору, етнографії, історії, творчості українських письменників. Адже вже хрестоматійними стали факти подвижницької праці Крашевського зі збирання та публікації українських матеріалів на сторінках часопису «*Athenaeum*», наприклад: дослідження «Українські пісні та перекази» Еразма Ізопольського, історичних пісень та дум, статті про Івана Мазепу, малоросійських оповідань П. Куліша, українознавчих праць М. Грабовського, А. Грози, Г. Жевуського, Р. Підберезького, А. Словіковського тощо. Приклади безпосереднього звернення Крашевським до народних джерел можна множити: сюжет історичного роману «Король і Бондарівна» значною мірою спирається на українську пісню «Про бондарівну», а у «Баніті» використано елементи думи «Буря на Чорному морі», у «Спогадах з Волині, Полісся і Литви» наведено фольклорні перекази.

Відверто ж свої погляди щодо слов'янофільства і панславізму Крашевський зміг висловити тільки через 35 років — у 1872-му, мешкаючи в Дрездені. Однак його статтю «Про панславізм (З посмертних паперів)» не публікували за життя письменника, вона була видана у Кракові тільки в 1889 р. На основі багаторічних спостережень в автора викристалізувалися однозначні висновки щодо характеру цієї течії як ідеологічного прикриття для імперської політики царської Росії, що перекреслювали його попередні погляди часів співпраці з «петербурзькою котерією». Справа тут не просто в несталості поглядів письменника, а насамперед у драматичній колізії між потребою єднання слов'ян перед германською загрозою, яку гостро відчував Крашевський, і нестримним прагненням до гегемонії у слов'янському світі Росії, для якої «слов'янство є тільки матеріалом для нового витворення росіян» [15, с. 15].

Ідея слов'янської єдності виявилася утопією. Доля кожного народу, який надто тісно

зблизиться з Росією, трагічна: повна втрата національного характеру. Як пересторогу для інших слов'ян Крашевський наводить приклад України: «Росія ж вимагає від тих, хто хоче з нею об'єднатися, повної відмови від індивідуальних рис, традицій, мови, віри і прийняття рис російських, російського характеру. Це ще не помітно в Польщі, але в Малоросії русифікація вже майже здійснилася. Тут різко зупинили розвиток літератури, загальмували вироблення нової ідентичності — змусили відректися від індивідуальних рис» [15, с. 18].

Отже, серед широкого кола зацікавлених Ю. І. Крашевського українські справи займали почесне місце. Письменник не тільки пропустив крізь свою творчу лабораторію величезний дже-

рельний масив, а й зробив вражаюче точні висновки щодо історичних процесів в Україні. Був переконаний, що тільки відповідність архівним матеріалам при застосуванні критичного підходу може дати правдиву картину минулого. Вирішивши із романтичного етнографізму й аматорського старожитництва, Крашевський пройшов гірку школу слов'янофільства, при цьому в своїх історичних дослідженнях та романах намагався спиратися на принципи реалізму, неупередженості та об'єктивності, послідовно залишався вірним загальнолюдським цінностям. Саме такий підхід польського письменника у поєднанні із колосальною працелюбністю забезпечив те, що щирий інтерес до життя українського народу приніс вагомий плоди як для польської, так і для української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. [Корж Н. Л.] Устное повествование бывшего Запорожца, жителя Екатеринославской Губернии и Уезда Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. — 94 с.
2. Скальковский А. Хронологическое обозрение Истории Новороссійскаго края 1730–1823 / А. Скальковский. — Одесса, 1836, 1838. — Часть I, II. — 288, 349 с.
3. Скальковский А. Занятіє Крыма въ 1783 году. Матеріялы для Истории Новороссійскаго края / А. Скальковский // Журнал Министерств. Нар. Просв. — № IV. — 1841. — С. 8–44.
4. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / M. Baliński, T. Lipiński. — Т. 2. — Cz. I i II. — Warszawa, 1844. — 1446 s.
5. Beauplan W. Ciekawe opisanie Ukrainy polskiej i rzeki Dniepru od Kijowa aż do miejsca, gdzie ta rzeka wrzuca się do morza / W. Beauplan // Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. — Т. 3. — Warszawa, 1822. — S. 336–406.
6. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1527 r. Wydany / T. Czacki. — Т. I. — Warszawa, 1800.
7. Gr...ski M. Rozbiór pierwszego tomu poezji J. I. Kraszewskiego (wyjątek z III tomu «Literatury i Krytyki») / M. Grabowski // Tygodnik Petersburski. — 7/19 X, 11/23 X, 14/26 X — 1838.
8. Grądzki S. Historia belli cosacco-polonici, powst. ok. 1672 / S. Grądzki — Peszt : K. Koppi, 1789 (Фрагмент було видано у перекладі: Грондзкий С. Отрывок [о битве при Берестечко] из 2-го тома «Истории 10-летней войны южной Руси с поляками» [Грондского]. — Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1836. — № 7. — С. 125–148).

9. Hannover N. Jawein Mecula t. j. Bagno głębokie. Kronika zdarzeń z lat 1648–1652, napisana przez Natana Hannovera z Zasławia i wydana po raz pierwszy w Wiedniu w r. 1656. Przełożył z oryginału i opatrzył wstępem i objaśnieniami Dr. Majer Balaban / N. Hannover // Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i hajdamaczyzny / Wydał Fr. Rawita-Gawroński. — Lwów, 1914. — 218 s.
10. Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów w panowanie Augusta III / J. Kitowicz — Т. 1 i 2. — Poznań, 1840 i 1841.
11. Kraszewski J. I. Zaporozże / J. I. Kraszewski // Wasylenko W. Józef Ignacy Kraszewski. Zapomniane, nieznane (ukraińskie materiały źródłowe). — Warszawa: Min. Kultury i Sztuki, 1999. — 180 s.
12. Kraszewski J. I. Boży gniew / J. I. Kraszewski // Przygotowanie do druku, posłowie i przypisy Antoni Jopek. — Warszawa, 1958.
13. Kraszewski J. I. Myśli o gramatyce historyczno-porównawczej języków słowiańskich / J. I. Kraszewski // Tygodnik Petersburski. — 27.VII–8.VIII.1837.
14. Kraszewski J. I. Na królewskim dworze / J. I. Kraszewski. — Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987.
15. Kraszewski J. I. O panslawizmie (z papierów pośmiertnych) / J. I. Kraszewski. — Kraków : 1889.
16. Kraszewski J. I. Ostatnia z książąt Słuckich / J. I. Kraszewski. — Wilno, 1841.
17. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września. Przypisami i posłowiem opatrzył P. Hertz / J. I. Kraszewski. — Warszawa : PIW, 1985.
18. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Przygotował do druku i wstępem poprzedził S. Burkot / J. I. Kraszewski. — Warszawa, 1985.

19. Niemcewicz J. I. Podróże historyczne po ziemiach Polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte / J. I. Niemcewicz. — Paryż–Petersburg, 1858.
20. Pallas P. S. Observations faites dans un voyage entrepris dans les gouvernements meridiaux de l'empire de Russie dans les ans 1793 et 1794 / P. S. Pallas. — Leipzig, 1799. (Рос. перекл. Паллас, Петр Симон Наблюдения, сделанные во время путешествия южными наместничествами Русского государства в 1793–1794 годах. — М. : Наука, 1999. — 246 с.)
21. Pamiętniki starego szlachcica Litewskiego // Rusalka. — Wilno, 1840.
22. Starowolski Sz. Reformacja obyczajów polskich — brak miejsca i roku wydania (według F. Bielaka i Estreichera, ok. 1650). Перевиданий у збірнику: Wiśniewski A. Rozmowy w ciekawych i potrzebnych... materiach — T. 2. — Warszawa, 1761.
23. Starowolski Sz. Wojownicy sarmaccy / Sz. Starowolski. — Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony narodowej, 1978. [Першодрук латиною: Starowolski S. Sarmatiae Bellatores (1631). Містить 130 біографій можновладців та лицарів Речі Посполитої].
24. Świącki T. Opis starożytnej Polski / T. Świącki. — T. 1 i 2. — Warszawa, 1816.
25. [Tott de] Opisy Turków i Tatarów p. Barona de Tott z franc. na polski tłum / Tott de — T. I, II. — Warszawa, 1789, 1791. — 245, 348 s.
26. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza Króla Polskiego tocząca się na cztery podzielona księgi oyczystą muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego opus posthumum / S. Twardowski. — Kalissii : Typis Collegij Calissiensis, 1687. — 208 s.
27. Wapowski B. Dzieje Korony polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od r. 1380 do 1535 / B. Wapowski — T. 1. — Wilno, 1847.
28. Wójcicki K. W. Obrazy starodawne / K. W. Wójcicki — Warszawa, 1843.